

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi
Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities

e-ISSN: 2717-8072, İBD December 2022, 3 (2): 245-265

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Valiliği Döneminde (1805-1848) Mısır'da Uyguladığı Tekel Ekonomisi

Monopoly Economy Applied in Egypt During the
Governorship of Kavalalı Mehmed Ali Pasha
(1805-1848)

Umut ÇEVİK¹

¹Sinop Üniversitesi, Sinop

• ucevik@sinop.edu.tr • ORCID > 0000-0003-1837-0547

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Ağustos / August 2022

Yıl / Year: 2022 | **Cilt – Volume:** 3 | **Sayı – Issue:** 2 | **Sayfa / Pages:** 245-265

Atıf/Cite as: Çevik, U. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Valiliği Döneminde (1805-1848) Mısır'da Uyguladığı Tekel Ekonomisi". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 3(2), December 2022: 245-265.

KAVALLALI MEHMED ALİ PAŞA'NIN VALİLİĞİ DÖNEMİNDE (1805-1848) MISIR'DA UYGULADIĞI TEKEL EKONOMİSİ

ÖZ

Mehmed Ali Paşa, 1805 ve 1848 yılları arasındaki valiliği döneminde Mısır'da idari, mali, askeri, ekonomi ve eğitim alanında hayata geçirdiği reformlarla iktidarını sağlam temeller üzerine inşa etmiştir. Özellikle modern askeri tekniklerle eğitim görmüş bir kara ordusu ve donanmaya sahip olması, bölgesel bir güç odağı konumuna gelmesini sağlamıştır. Sahip olduğu bu askeri ve siyasi güç, bölgesel nüfuz alanını genişletme isteğinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu düşünce Osmanlı Devleti ile zaman zaman anlaşmazlık yaşamasına yol açmış ve nihayetinde de isyan etmesine neden olacak süreci başlatmıştır. İsyân bayrağını açmasının ardından yaklaşık on yıl boyunca devam eden mücadelesi sırasında, Mısır'da kurduğu sistemin bir sonucu olarak elde ettiği ekonomik ve askeri güç sayesinde İstanbul'un ve Avrupalı devletlerin müdahalelerine karşı koyabilmiş ve iktidarını korumayı başaramıştır.

Bu çalışmada Mehmed Ali Paşa'nın bölgesel bir güç merkezi olarak ortaya çıkmasını sağlayan ve aynı zamanda kırk üç sene boyunca iktidarda kalmasının en önemli nedenlerinden birini oluşturan Mısır'da kurduğu ekonomik yapı incelenmiştir. Paşa, ekonomik yapının temelini tarım, ticaret ve sanayi alanında uyguladığı tekel sistemine dayandırmıştır. Tekel sistemi sayesinde Mısır'ın bütün sosyal, idari ve mali yapısını tamamen kontrol altında tutmayı başarmış ve iktidarı boyunca muazzam bir zenginliğe sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Mehmed Ali Paşa, Ekonomi, Tekel Sistemi.

MONOPOLY ECONOMY APPLIED IN EGYPT DURING THE GOVERNORSHIP OF KAVALLALI MEHMED ALİ PASHA (1805-1848)

ABSTRACT

During his governorship between 1805 and 1848, Mehmed Ali Pasha built his power on solid foundations with the reforms he implemented in Egypt in the fields of administrative, financial, military, economy and education. Having a land army and navy trained with modern military techniques has enabled it to become a regional power center. This military and political power it possesses has led to the emergence of a desire to expand its regional sphere of influence. This thought ca-

used him to have disagreements with the Ottoman Empire from time to time and eventually started the process that would cause him to revolt. After he unfurled the flag of rebellion, he was able to resist the interventions of Istanbul and European states, and managed to maintain his power, thanks to the economic and military power he gained as a result of the system he established in Egypt during his struggle that continued for about ten years.

In this study, the economic structure that Mehmed Ali Pasha established in Egypt, which enabled him to emerge as a regional power center and also constituted one of the most important reasons for his staying in power for forty-three years, was examined. Pasha based the economic structure on the monopoly system he applied in the fields of agriculture, trade and industry. Thanks to the monopoly system, he was able to keep Egypt's entire social, administrative and financial structure under complete control, and he had enormous wealth during his rule.

Keywords: *Egypt, Mehmed Ali Pasha, Economy, Monopoly System.*

GİRİŞ

Mehmed Ali Paşa, 1769 yılında Kavalâda dünyaya gelmiştir.^[1] Babası, bekçi-başılık görevi ifa eden İbrahim Ağa, annesi ise Kavalâ'nın kuzeyindeki Drama'nın Nusretli köyünden ve aynı zamanda Kavala Çorbacısı Hacı Hüseyin Ağa'nın kızı Zeyneb Hatun'dur.^[2] Mehmed Ali, bekçibaşılığın yanı sıra tütün ticaretiyle de ilgilenen babasının yanında çalıştığı sırada Marsilyalı tüccar Leon ile tanışmış, ilk önce onun postacısı sonra da simsarı olmuştur.^[3] Daha sonra dayısı Kavala Çorbacısı

[1] Mehmed Ali Paşa'nın hakkında yazılan birçok eserde genel olarak 1769 yılında doğduğu kabul edilmiş olsa da farklı tarihler ileri sürüldüğü de görülmektedir. 1769 yılının kabul edilmesindeki sebeplerden biri, paşanın aynı yıl dünyaya gelen Napolyon ve Wellington gibi tarihsel şahsiyetlerle kendisini bir tutma isteğidir. Bkz. Heath W. Lowry ve İsmail E. Erünsal, *Aslına Dönüş Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler*, Kıvanç Tanrıyar (çev.), Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 1.; Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, Ali Cevat Akkoyunlu (çev.), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 31.; Paşanın mezar taşı kitabesinde Hicri 13 Ramazan 1265/Miladi 2 Ağustos 1849 tarihinde 82 yaşında vefat ettiği yazmaktadır. Kitabedeki bilgiler, 7 Mayıs 1769 ile 26 Nisan 1770 tarihleri arasında herhangi bir gün doğmuş olabileceğini göstermektedir. Afaf Lütfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, p. 24.; 1847 yılında Kahire'de açılan barajların anısına basılan bir madalyonda ise paşanın doğum tarihi, Hicri Nisan 1184 olarak yazılmıştır. Madalyondaki bilgiye göre 27 Nisan 1770 ile 15 Nisan 1771 tarihleri arasındaki bir günde dünyaya gelmiştir. Bkz. Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1957, s. 566.; Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, Abdullah Yılmaz (çev.), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 15.; Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, s. 30.

[2] Lowry ve Erünsal, *Aslına Dönüş Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın...*, ss. 3-4.

[3] Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği, Osmanlı Belgelerine Göre*, Fatih Ofset, İstanbul 1998, s. 28.

Hüseyin Ağa'nın isteği üzerine askerlik mesleğini icra etmeye başlamıştır^[4] 1798 yılında Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal etmesi üzerine Fransızları bölgeden çıkarmak amacıyla Osmanlı Devleti, bir ordu toplamıştır. Ordu içerisinde Kavala ve civarından toplanan başıbozuk Arnavut askerler de bulunmaktadır. Mehmed Ali, bu ordu ile birlikte 1801 yılında Mısır'a gitmiştir.^[5] Aynı yıl Arnavut askerlerin serçemesi olmuştur^[6]

Fransız işgalinin sona erdirilmesinin ardından Osmanlı Devleti, Mısır'da kuvvetli bir idare tesis edememiştir. Memluk beylerinin idare üzerindeki etkilerini kırmak ve onlarla mücadele etmek amacıyla Hüsrev, Tahir, Ali ve Hurşit Paşaları vali olarak atamıştır. Mehmed Ali, bu valilere karşı çevirdiği entrikalarla görevden alınmalarını sağlamış ve 1805 yılında Vehhabilerin elindeki Medine'yi kurtarmak şartıyla Babiâli tarafından Mısır valiliğine atanmıştır. 1811'de oğlu Tosun Paşa'yı Vehhabi seferinin başına atadığı için düzenlediği bir davette Memluk beylerinin büyük bir bölümünü öldürtmüş ve otoritesinin önündeki en büyük yerel gücün birinden kurtulmuştur.^[7]

1818'de Vehhabi ayaklanmasını bastırmasıyla birlikte Hicaz'ı Vehhabilerin elinden kurtararak İslam dünyasında büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Ayrıca bu başarısı karşısında Habeş Valiliği ve Mekke Şeyhu'l-haremlîği vazifelerinin oğlu İbrahim'e tevcih edilmesiyle nüfuzunu Arabistan coğrafyasına yayma imkânı yakalamıştır.^[8] Vehhabi seferinin ardından Sudan üzerine yürümüştür. 1822'de Sudan'ı ele geçirmiş ve "Hükümdar-ı Sudan" adıyla bir vali atayarak hâkimiyetini tesis

[4] Emine Fuat Tuğay, *Bir Aile Üç Asır*, Şeniz Türkömer (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 122.

[5] Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, p. 31.; Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali...*, s. 27.; Muhammet Hanefti Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, İstanbul 2002, s. 62.; Mehmed Ali'nin, Köse Mustafa Paşa komutasındaki birliklerle 14 Temmuz 1799 tarihinde Mısır'a ayak bastığı yönünde bilgiler de mevcuttur. Arthur E. P. Brome Weigall, *A History of Events in Egypt from 1798 to 1914*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1915, p. 41.; D. A. Cameron, *Egypt in the Nineteenth Century on Mehmed Ali and His Successors Until the British Occupation in 1882*, Smith, Elder & Co., London 1898, p. 41.

[6] Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği...*, s. 29.

[7] Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", ss. 567-569.; Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 6, Ankara 1995, s. 198.; 1 Mart 1811 tarihinde Kahire kalesinde yaşanan bu olayda 450 kadar Memluk beyi öldürülmüştür. Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali...*, s. 64.; *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Deniz Zarakolu (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 83.

[8] Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945, s. 28.; Vehhabilerin en güçlü kalelerinden biri olan Deriyye'nin İbrahim Paşa tarafından alındığı haberi İstanbul'a ulaştığı zaman şehirde şenlikler düzenlenmiş ve kalelerden günde üç defa atılan toplarla bu zafer kutlanmıştır. İbrahim Paşa'nın Hicaz bölgesini Vehhabi tehlikesinden kurtarması Sultan II. Mahmut tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. II. Mahmut başta İbrahim Paşa olmak üzere bu zaferde yararlılık gösteren herkese samur kürk, çelenk ve hançer hediye etmiştir. Bkz. Kamuran Şimşek, "Mehmet Ali Paşa ve Vehhâbiler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXI/42, (2021-Bahar), s. 35.

etmiştir. 1821 yılında Mora Yarımadası'nda vuku bulan ve kısa zamanda Ege ve Akdeniz'deki adalara kadar yayılan Rum isyanının alınan tüm önlemlere rağmen bastırılmaması üzerine isyanı bastırmak amacıyla görevlendirilmiştir. Avrupalı askeri uzmanlar tarafından eğitilen Mısır ordusu, 1824 yılında oğlu İbrahim Paşa komutasında Mora'ya hareket etmiştir. İbrahim Paşa, asilerin elindeki birçok bölgeyi kurtarmayı başarmıştır. Ancak Mehmed Ali Paşa, 1827 yılında gerçekleşen Navarin baskınında Osmanlı ve Mısır donanmasının uğradığı ağır zayıat sonrasında Mora'da bulunmanın tehlike arz etmesi üzerine İngilizlerle anlaşarak birliklerini 1828'de Mora'dan geri çekmiştir.^[9]

Paşa'nın askerlerini padişahın onayını almadan geri çekmesi ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında II. Mahmud'un Osmanlı ordusuna yardım talebini reddetmesi, sadaretle arasında gerginlik yaşanmasına neden olmuştur. Mehmed Ali Paşa, Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'nın akabinde kendisine vaat edilen Girit ve Suriye valiliklerinin tarafına verilmesini istemiştir. Ancak II. Mahmud, Paşa'nın Suriye'yi ilhak ederek bir Arap devleti kurmasından şüphelendiği için sadece Girit valiliğinin tevcih edilebileceğini bildirmiştir.^[10] Ardından Mehmed Ali Paşa, II. Mahmud'un valiliğini elinden almak için yaptığı planı öğrenmesi üzerine isyan etmiş ve Suriye üzerine yürümüştür.^[11]

Akka Valisi Abdullah Paşa'ya Mısır'dan kaçarak sığınan 6.000 köylünün geri gönderilmemesini ve Abdullah Paşa'ya verdiği 11.000 kese borcun ödenmemesini ileri sürerek 2 Kasım 1831 tarihinde Suriye seferini başlatan Mehmed Ali Paşa, kısa zamanda Zerra, Humus ve Belen'de Osmanlı birliklerini yenerek tüm Suriye'yi ele geçirmiştir.^[12] Ardından Anadolu içlerinde ilerleyen İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, 21 Aralık 1832 tarihinde Konya'da gerçekleşen savaşta da Osmanlı birliklerini mağlup etmeyi başarmıştır. İlerlemeye devam eden İbrahim Paşa, 2 Şubat 1833'te Kütahya'ya girmiştir. Mısır birliklerinin ilerleyişi karşısında saltanatını kaybetme tehlikesiyle karşılaşan II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa ile anlaşma yollarını aramıştır. Müzakereler sonucunda 5 Mayıs 1833'te taraflar arasında Kütahya Sözleşmesi imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak Adana valiliği de Paşa'ya tevcih edilmiştir. Mısır birlikleri Toros dağlarının güneyine çekilmiş ve böylece isyanın ilk safhası sona ermiştir.^[13]

[9] Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", s. 570.

[10] Ragıp Raif, Rauf Ahmed, *Bab-ı Ali Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi*, Mustafa Öztürk ve Sevdâ Özkaya Özer (haz.), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 22, Elâziğ 2011, ss. 11-12.

[11] II. Mahmud'un planına göre Sadrazam Selim Mehmet Paşa, Şam valiliğine tayin edilecekti. Selim Mehmet Paşa, burada gerekli tüm hazırlıkları yaptıktan sonra ani bir baskınla Mısır'a girecek ve Paşa'yı valilikten azledecekti. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. III-IV, TTK, Ankara 1980, s. 269.

[12] Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı...*, ss. 56-64.

[13] Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", ss. 200-203.

Kütahya'da varılan anlaşma sonucunda Mehmed Ali Paşa ile Osmanlı Devleti arasında başlayan barış dönemi çok uzun sürmemiştir. II. Mahmud, Ruslarla 1833'te Hünkâr İskelesi ve 1838'te İngiliz ile Fransızlarla Balta Limanı Antlaşması'nı imzalamış, adı geçen devletlerin yardım ve desteğini kazanmıştır. Mevcut durum, Mehmed Ali Paşa'nın valiliğini garanti altına alabilmek maksadıyla idaresinde bulunan valiliklerin babadan oğula geçecek şekilde sadareten talep etmesine neden olmuştur. Suriye ve Adana'dan birlikleri çekmesi karşılığında Mısır, Akka ve Trablusşam valilikleri için teklifi kabul edilmiştir. Ancak Paşa, öneriyi kabul etmediği gibi bağımsızlığını ilan etme girişiminde bulunmuştur.^[14] Bu gelişme üzerine II. Mahmud, Mısır sorununa bir son vermek maksadıyla Hafız Mehmed Paşa komutasında bir ordu hazırlayarak Suriye sınırına hareket etme emri vermiştir. 29 Haziran 1829 tarihinde Nizip'te gerçekleşen savaşta Hafız Mehmed Paşa, İbrahim Paşa komutasındaki Mısır birlikleri karşısında ağır bir yenilgi almıştır. Ardından Mısır birlikleri Antep, Maraş ve Urfa'yı ele geçirmiştir.^[15]

Nizip savaşından hemen sonra II. Mahmud vefat edince Osmanlı tahtına Abdülmecid çıkmıştır. Abdülmecid, Paşa ile devam eden anlaşmazlığa bir son vermek istemiştir. Bu sırada başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne bir nota göndererek aralarında yapacakları görüşmenin sonucu belli olmadan Paşa ile bir anlaşmaya varılmamasını beyan etmişlerdir. Avusturya ve Prusya'nın da dâhil olduğu bu devletler, 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra'da bir konferans toplamışlardır. Konferans sonunda imzalanan antlaşmaya göre Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi şartıyla Paşa'nın işgal ettiği yerlerden geri çekilmesi kararlaştırılmıştır.^[16] Londra Konferansı'nda Mısır sorununu çözüme kavuşturan kararlar, Osmanlı Devleti tarafından da kabul edilmiştir. Abdülmecid, 13 Şubat 1841 tarihinde yayınladığı bir fermanla Mısır'ın idaresini Paşa'ya ve Paşa öldükten sonra ailesine bıraktığını beyan etmiştir. 23 Mayıs'ta yazılan ikinci bir fermanla Paşa'nın Mısır üzerindeki haklarında düzenlemeye gidilmiş ve Mısır valiliğinin Paşadan sonra veraset yoluyla ailenin en yaşlı erkek üyesine geçmesi kararlaştırılmıştır.^[17]

[14] Mehmet Karataş, "Mehmed Ali Paşa ve Mısır Meselesi", *Ekev Akademi Dergisi*, 9/22, Kış 2005, s. 277.; Mehmed Ali Paşa ilk defa bağımsızlık ilan edeceğini Fransa'nın İskenderiye Konsolosu M. Cochelet ile yaptığı bir görüşme esnasında dile getirmiştir. William Cargill, *Mehmed Ali, Lord Palmerston, Russia and France*, John Reid and Co., Newcastle 1840, pp. 41-43.

[15] Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 An Empire Besieged*, Routledge, London and New York 2007, p. 389-390.

[16] Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s. 106.

[17] 13 Şubat 1841 tarihinde Mehmed Ali Paşa'ya iki ferman gönderilmiştir. Birinci fermanla Mısır valiliğinin kendisinden sonra silsile yoluyla hanedana verileceği, ailede erkek çocuk kalmadığı takdirde padişahın uygun gördüğü birinin valiliğe atanacağı, Paşa'nın veraset imtiyazına hak kazanmış olsa da rütbe ve kıdem konusunda diğer vezirle ile eşit statüde olacağı, Mısır ordusunun mevcudiyetinin 18.000 askerle sınırlandırılacağı, yüzbaşılık rütbesine kadar olan atamaların Paşa tarafından yapılabileceği, padişahın izin almadan savaş gemisi inşa edilemeyeceği belirtilmiştir. İkinci fermanla ise Sudan'ın veraset sistemine dâhil edilmeden Paşa'nın idaresine bırakıldığı beyan edilmiştir. 23 Mayıs tarihli fermanla ise 13 Şubat tarihli fermana nazaran bir takım değişiklikler yapılmıştır. Bu fermanla orduda albaylık rütbesine kadar

İmtiyaz fermanı ile birlikte Mısır valiliğini veraset yoluyla uhdesine alan Paşa, ömrünün sonuna kadar Osmanlı Devleti ile bir barış döneminin içine girmiştir. Paşa'nın son yılları, dizanteri hastalığıyla mücadele içerisinde geçmiştir. Hastalığını tedavisi için verilen gümüş nitrat tozu akıl sağlığının gün geçtikçe bozulmasına yol açmış ve bunama belirtileri göstermeye başlamıştır.^[18] Mısır'ı yönetemeyecek duruma gelmesi üzerine Eylül 1848'te Mısır valiliği oğlu İbrahim Paşa'ya tevcih edilmiştir. Sağlığının gittikçe kötüleşmesinin ardından Mehmed Ali Paşa, 2 Ağustos 1849 tarihinde vefat etmiştir.^[19]

1. MEHMED ALİ PAŞA İKTİDARİNİN EKONOMİK GÜCÜ: TEKEL EKONOMİSİ

1.1 Toprak Reformu ve Tarımsal Tekelleşme

Mehmed Ali Paşa, valiliğinin ilk yıllarını iktidarını sağlamlaştırmak, ayrıcalıklı sınıfları denetim altına almak ve kendisine tabi bürokratik bir sınıf oluşturmakla geçirmiştir. Bu nedenle geleneksel iltizam sistemini devam ettirmiş, tarım alanındaki radikal kararlarını iktidarını kesin olarak sağlamlaştırmasının ardından uygulamaya koymuştur.

Mevcut toprak mülkiyet sisteminin, gelir üretmeye yönelik bir mekanizma olmaktan çok uzakta olduğunu ve iktidarını ancak düzenli ve sağlam bir mali yapı ile desteklenmesi gerektiğini kavrayan Paşa, yerelde son derece etkin bir rol oynayan Memlukler ve ulemanın ayrıcalıklarına son vererek, Mısır'da uygulayacağı tarımsal reformların önündeki en büyük engellerden birini kaldırmıştır. Paşa'nın otoritesi, valiliğinin ilk yıllarında ancak Aşağı Mısır ile sınırlıdır. Yukarı Mısır, Memluklerin egemenliği altında bulunmaktadır. Kontrolü altındaki bölgelerden istediği miktarda vergi toplayamamaktadır. Bu nedenle 1806 yılında mültezimlerin geleneksel iltizam vergisinden kâr ettikleri faizin yarısını Mısır hazinesine bırakmalarını emretmiştir. Bir yıl sonra ise birçok vergiden muaf tutuldukları için ekonomik ve siyasi alanda önemli bir güce erişen ulemanın nüfuzunu kırmak amacıyla sahip oldukları topraklardan vergi alınacağını ilan etmiştir. 1808'de bir kısım mültezimin iltizamlarını iptal ederek, yakınlarına devretmiştir. 1809'da ise yeni bir vergi sistemi kurmuştur. Yeni sisteme göre eyaletteki tüm toprak çeşidinden vergi alınmasına karar vermiştir. Böylece mültezimlere ait faizin yarısının hazineye aktarılması ve

olan atamalar, Paşa tarafından yapılabilecektir. Bkz. 15 Numaralı *Mühimme-i Mısır Defteri*, *Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihinin Önemli Belgeleri*, Haz.: Süleyman Kızıltoprak, TTK, Ankara 2015, ss. 125-131.

[18] Afaf Lütfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 66.

[19] Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", s. 574.

ulemanın itirazlarına rağmen ellerindeki imtiyazlı toprakların vergilendirilmesi yasallaştırılmıştır.^[20]

Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş
1798-1801	6.855.700	1835-1836	160.000.000
1800-1821	66.054.065	1844	230.000.000
1829	55.390.000	1845-1846	219.000.000
1834-1835	140.500.000	1846-1847	152.545.000
1835	112.500.000		

Tablo 1. 1798-1847 Yılları Arasında Mısır'da Arazi Vergisinden Elde Edilen Gelir^[21]

1811 yılında Memluk beylerini Kale katliamında yok etmesi, yeni toprak mülkiyetine geçişin dönüm noktası olmuştur. İltizamların büyük bir çoğunluğuna sahip olan ve yerelde iktidarının önündeki en büyük engel olarak gördüğü Memlukleri ortadan kaldırması, daha köklü reformların uygulanmasının önünü açmıştır. Aynı yıl Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Yukarı Mısır'a defterdar olarak atamıştır. İbrahim Paşa'nın ilk görevi, merkezi hükümetin yetkisini kendi kontrolü dışındaki bölgelere yaymaktır. İkinci görevi ise hazineye düzenli gelir akışını sağlamaktır. Mehmed Ali Paşa, amacını gerçekleştirmek maksadıyla Yukarı Mısır'daki tüm toprakların araştırılmasını emretmiştir. Kadastro faaliyeti sonucunda Memluk toprakları, Yukarı Mısır'da Memluk hâkimiyeti döneminde imtiyazlarını koruyan ve Memluk olmayan mültezimlerin toprakları, ulemanın elinde bulunan imtiyazlı topraklar ve vakıf toprakları kayıt altına alınmıştır. Rızık ve vakıf arazileri, ilk başta iltizam arazilerine uygulanan verginin yarısı oranında vergilendirilmiştir. Arazinin çoğu sonraki yıllarda tam bir denetim altına alınacaktır. Fakat 1811-1813 yılları arasında iltizam sistemi Yukarı Mısır'da tamamen kaldırılmıştır.^[22]

[20] Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge 1961, p. 47.; Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants, Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, p. 106.; Allan E. Rossi, *Mohammed Ali's Egypt: A Case Study of Peripheral Industrialization*, Master Thesis, Montreal University, Canada 1978, p. 133.; Sevda Özkaya Özer, "19. Yüzyılda Mısır'da Uygulanan İktisat Politikaları ve Mısır Maliyesinin İflasa Sürüklenişi", İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010), Mustafa Öztürk ve Ahmet Akşin (ed.), Elâzığ 2013, ss. 914-915.

[21] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, p. 330.; Rossi, *Mohammed Ali's Egypt...*, p. 171.

[22] Ali A. Soliman ve M. Mabrouk Kotb, "Egypt's Finances and Foreign Campaigns, 1810-1840", *Global Dimensions of African Economic History*, 18-19 October 2019, Barcelona University, Barcelona 2019, pp. 7-8.

1813 yılına gelindiğinde ise Vehhabi seferinin Mısır ekonomisini sarsması ve İngiltere ile Rusya arasında yeniden tahıl ticaretinin başlaması nedeniyle tahıl ihracatından elde edilen gelirlerin düşmesi, Mehmed Ali Paşa'nın kaynaklarını arttırabilmesi için yeni planlarını devreye almasını gerektirmiştir. Eylül ayında hazırlanan programda ekilebilir arazinin genişletilmesi, fellah olarak adlandırılan Mısır'ın Arap kökenli köylülerine mültezimlerin uyguladıkları ek vergilerin kaldırılması ve fellahların yeni vergi sistemine dâhil edilmesi, cami ve vakıf arazilerinin imtiyazının kaldırılması, arazi imtiyazına sahip Paşa'ya yakın kişilerin vergi indirimi imtiyazlarından vazgeçilmesi, yetiştirilen mahsulün türüne göre tüm toprakların sınıflandırılması ve her sınıf için tekdüze arazi vergisinin oluşturulması, vergi sisteminin basitleştirilerek hazineye büyük bir gelir akışının sağlanması gibi kararlar alınmıştır.^[23] Bu kararların uygulamaya konulmasının ardından Aşağı Mısır'da kadastro çalışmaları 1813 yılında başlatılabilmektedir. Bu sırada Vehhabi seferini denetlemek üzere Ekim 1813'te Arabistan coğrafyasına hareket eden Paşa, kethüdasını Aşağı Mısır'da görevlendirmiş ve kendisine bütün iltizamlara el koyması yönünde emir vermiştir. Kasım ayında başlatılan çalışmalar, Mayıs 1814'te sona erdirilmiş, detaylı bir çalışmanın sonucunda tüm ekilebilir ve ekilemeyen araziler, yollar ve kanallar kayıt altına alınmıştır.^[24] Yukarı Mısır ve Kahire civarında bulunan yaklaşık 600.000 feddanlık vakıf arazisi vergiye tabi tutulmuştur.^[25] Çalışma sırasında ölçü birimi olarak kullanılan feddanın geleneksel ölçüğünde değişikliğe gidilmiş, daha küçük ölçüye sahip feddan sayesinde arazi sahiplerinin dörtte bir ya da üçte bir oranında toprağı kamulaştırılmıştır.^[26] Eyaletteki tüm toprakları kayıt altına almak konusunda kararlı bir tutum sergileyen Paşa, 1821 yılında bir kez daha kadastro çalışması başlatmıştır. Daha önce Yukarı ve Aşağı Mısır'da gerçekleştirilen kadastroda, bazı köylerdeki topraklar kayıt altına alınmamıştır. Oğlu İbrahim Paşa başkanlığındaki bir heyetin yürüttüğü çalışma sonucunda ekilmemiş ve işlenmemiş topraklar belirlenmiş ve kaydedilmiştir.^[27] Böylece ekili olmayan arazilerin belirlenmesi, sulama sisteminin yaygınlaştırılması ve pamuk gibi ihracat geliri yüksek tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ile birlikte ekilebilir arazi oranı gün geçtikçe artmıştır. 1824 yılında yaklaşık 3.000.000 feddan olarak tah-

[23] Nelly Hanna, *Money, Land and Trade An Economic History of the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, New York 2002, pp. 58-62.

[24] Cuno, *The Pasha's Peasants...*, p. 107.

[25] Kenneth M. Cuno, "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, 12/3 (November 1980), p. 252.

[26] Cuno, *The Origins of Private...*, p. 257; Öküz ya da bir çift öküz anlamına gelen feddan, tek veya çift öküzün bir gün içerisinde sürebileceği arazi miktarını belirlemek için ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Mehmed Ali Paşa döneminde yapılan düzenleme ile bir feddan, 4.416,53 metrekare olarak belirlenmiştir. Cengiz Kalek, "Feddan", *TDVİA*, c. 12, İstanbul 1995, ss. 293-294.

[27] Cuno, *The Pasha's Peasants...*, p. 112.; İbrahim Paşa'nın heyetinde Yukarı Mısır'daki köy ve kasabalardan 60 mühendis, bir grup Avrupalı mühendis, Gali'nin yönetimindeki Kıpti ölçümcüler ve 1816 yılında kurulan Mühendislik Okulundan yetkililer bulunmaktaydı. Alan Mikhail, *Osmanlı Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 124.

min edilen ekili arazi miktarı, 1835'te 3.500.000'a yükselirken 1840'da 3.856.226 feddana ulaşmıştır.^[28]

Mısır'da tarım, geleneksel bir şekilde Nil Nehri'nin mevsimsel olarak değişen debisine göre şekillenmektedir. Tarımsal üretimin devamlılık arz etmesi ve arttırılması, ekilebilen arazilerin genişletilmesi ve ürünü çeşitlendirmenin yolu, düzenli bir sulama sistemine ve su havzalarının çoğaltılmasına bağlıdır. Dolayısıyla tarım reformunu başarıya ulaştırmada en önemli unsurlardan birinin düzenli bir sulama sisteminin mevcudiyetine bağlı olduğunu kavrayan Paşa, valiliğinin ilk yıllarından itibaren eyalette bulunan su kanallarının onarımına önem verdiği gibi yeni kanallar ve barajlar inşa edilmesini de sağlamıştır. Bu kapsamda 1808 yılının Temmuz ayında Manfalut'un güneydoğusunda bulunan Bani Kalb Kanalı, 79 gün süren uzun bir çalışmanın ardından onarılmıştır.^[29] 1816'da Nil taşkınlarını önlemek amacıyla 100 kadar bent inşa edilmiştir.^[30] 1817'de ise döneminin en büyük yatırımlarından biri ve Paşa'nın gücünün adeta bir nişanesi olan yeni bir kanal projesi hayata geçirilmiştir. Mısır'ın bir liman kenti konumundaki İskenderiye, su yoluyla Nil Nehrine bağlı değildir. Mısır'ın iç kesimlerinde elde edilen ürünlerin hızlı bir şekilde Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynayan limana ulaştırılmasında zorluk yaşanmaktadır. Ayrıca yeni açılacak kanal ile birlikte İskenderiye, bütün bir yıl boyunca tatlı su kaynağına sahip olacak ve tarımsal üretim de artacaktır. Fransız Mimar Pastal Coste'nin kontrolünde başlayan kazı çalışmaları üç yıl sürmüştür. 72 kilometre uzunluğundaki kanalın maliyeti 35.000 altını bulmuştur. Üç yıl boyunca projede 300.000 civarında işçi çalıştırılmış, yaklaşık üçte bir oranında işçi hastalıktan ve ağır çalışma koşullarından vefat etmiştir. 1820 yılında açılışı yapılan kanala, Sultan II. Mahmud'a ithafen, "Mahmudiye" adı verilmiştir.^[31] Aynı zamanda İskenderiye Limanı derinleştirilmiş ve birer rıhtım, deniz feneri, cephanelik, kuru havuz ile birlikte depolar inşa edilmiştir.^[32] Kanal, Paşa'nın iktidarının ulaştığı seviyenin ve kendisinden önceki valilerden hiçbirinin başaramadığı ölçekte bir alt-yapı projesini, hayata geçirebilme başarısının bir simgesidir.^[33] Ekilebilir arazilerin genişlemesi, artan tarımsal üretim ve ihracat, sulama sistemlerine devamlı surette yatırım yapılmasını zorunlu kılmıştır. 1832 yılına kadar yaklaşık iki yüz kilometre su kanalı inşa edilirken 1834'te Fransız Mühendis Linant gözetiminde Nil'in Reşid ve Dimyat kollarının ayrıldığı bölgede bir baraj inşaatı projesi başlatılmıştır. Çe-

[28] A. E. Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, Longmans, Green and Co., Great Britain 1938, p. 58.

[29] Mikail, *Osmanlı Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 99.

[30] Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, s. 208.

[31] Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali...*, ss. 84-85.

[32] Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York 1982, p. 49.

[33] Khaled Fahmy, "The era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt, 2, Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, M. W. Daly (eds.), Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 152.

şitli gerekçeler ile yapımına ara verilen inşaat, Fransız Mühendis Mougel'in proje sorumlusu olarak atanmasının ardından yeniden gündeme alınmıştır. Mougel'in geliştirdiği yeni proje kapsamında Paşa'nın temelini bizzat attığı inşaat, 1847 yılında tekrar faaliyete geçmiştir.^[34]

Gerek kadastro çalışmalarıyla ekilmekte olan ve ekilebilecek arazilerin belirlenmesi ve kayıt altına alınması gerekse sulama kanallarının yaygınlaştırılması ile birlikte üretimin artması, tarımsal işgücü sınıfının düzenli ve disiplinli bir şekilde yeni sisteme adapte olma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum, fellahları sistemin önemli bir parçası konumuna getirmiştir. Kadastro faaliyetleri sırasında fellahlara 3 ile 5 feddan arasında tarıma elverişli arazi tahsis edilmiştir. Böylece toprağın özel mülkiyetine sahip olamasalar da vergilerini ödedikleri sürece, üretim yapma hakkına sahip olmuşlardır.^[35] Tarımsal reformlar tatbik edilmeden önce fellahlar, özgür bir şekilde istediği ürünü ekebilmektedir. Nil taşkınları sonucunda tarım arazilerinin sel suları altında kalması ve sulama sisteminin yetersizliği nedeniyle yılda yaklaşık 150 gün çalışmaktadır. Geri kalan günleri zanaatçılıkla iştigal ederek ya da çalışmayarak geçirmektedir Ancak Paşa'nın uyguladığı angarya sistemi fellahları tamamen disiplin altına almış ve çalışmaya zorlamıştır. 1829 yılında "Layihatü Ziraati'l-Fellah" adlı layiha ve bir yıl sonra layihadan daha geniş kapsamlı hukuksal bir içeriğe sahip "Kanunü'l-Fellah" yasasının yürürlüğe konulması ile birlikte angaryadan kaçan, tarımsal üretime sekte vuran fellahların nasıl cezalandırılacağını kesin hükme bağlanmıştır. Mevcut sistemde fellahlar, yaklaşık 250 gün angarya işlerinde çalışmak zorunda kalmıştır. Sadece fabrika işçileri, angaryadan muaf tutulmuştur. Hangi ürünü ne zaman ekeceği sıkı bir kontrol mekanizması ile belirlenmiş ayrıca her ne sebeple olursa olsun köylerini terk etmeleri yasaklanmıştır. Kanuna göre yönetici sınıf da dâhil olmak üzere mevcut sistemin işleyişine engel olan herkes kınama, sürgün ve kırbaç gibi cezalara çarptırılmıştır.^[36]

1.2. Ticari Tekelleşme

Tarımsal üretim üzerinde artan denetim, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki iktisadi yapıyı tamamen kontrol altında tutmasını sağlayan tek el ekonomisini ortaya çıkarmıştır. Avrupa'da devam eden Napolyon Savaşları, Mısır'ın hububat ürünlerine duyulan ihtiyacın artmasına neden olmuştur. İskenderiye üzerinden Avrupa'ya uzanan ticaret sayesinde Paşa, gelirini önemli ölçüde arttırmayı başarabilmiştir. 1812'de Yukarı Mısır'da yerel düzeyde tekelleşme sistemini uygulamaya başlamış-

[34] Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, ss. 213-316.

[35] Issawi, *The Economic History...*, p. 144.

[36] Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, pp. 109-110.; 55 maddeden oluşan kanun hakkında ayrıntılı bilgi için Muhammed Hamidullah Ağırakça, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri (19. Yüzyıl Örneği)*, Akdem Yayınları, İstanbul, ss. 183-189.

tır. Tüccarların tüm tahıl mahsullerini doğrudan satmasını yasakladığı gibi kâşifler vasıtasıyla da köylülerin tüketimleri için sakladığı mahsule de el koymuştur. Pirinç, tekelleştirilen ilk ürün olmuştur. Fellahlar, yetiştirdikleri ürünü sabit bir fiyattan hükümete satmak zorunda kalmıştır. Böylece fellahlardan sabit bir ücretle ucuza alınan ürün, yüksek fiyatlar ile Avrupa'ya ve iç piyasaya satılarak, büyük bir gelir artışı sağlanmıştır.^[37] 1816 yılında ise tekel sisteminin kapsamı genişletilerek tam anlamıyla devlet tekeli kurulmuştur. Pamuk, şeker, keten, çivit, pirinç, buğday, arpa, keten tohumu, susam yağı ve diğer bitkisel yağlar, afyon ve benzeri ürünler tekel sistemine dâhil edilmiştir.^[38] Bu sistem sayesinde Paşa, Mısır'ın en büyük tüccarı konumuna gelmiş, ihracat ve ithalatı sürekli kontrol altında tutmuştur. Ancak uzun yıllar boyunca uygulanan sistemde zaman zaman değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır. 1831 yılında yaşanan kıtlık, halkın temel yiyecek maddelerini temin edememesine yol açmıştır. Kıtlık nedeniyle buğday, mısır, fasulye ve arpanın serbest bir şekilde yetiştirilmesine ve iç piyasada belirli bir oran ve fiyatla satılmasına müsaade edilmiştir. 1834'te ise tüm tarım ve sanayi ürünleri üzerindeki vergiler azaltılmıştır.^[39]

Pamuk, Paşa'nın uygulamaya koyduğu tarım reformunun ve tekel ekonomisinin en önemli kaynağı haline gelmiştir. Mısır'da uzun zamandır yetiştirilmektedir. Ancak sulama kanallarının yetersizliği ve kalitesi düşük bir tür kullanılması nedeniyle büyük ölçekte ekimi yapılamamaktadır. Yeni su kanallarının ve çarklarının, barajların inşa edilmesinin ardından ekilebilir arazinin genişlemesi, birçok üründe olduğu gibi pamuk ekim sahalarının da artmasını sağlamıştır. Pamuk, 1820'li yılların başından itibaren ihracatın ve tekel ekonomisinin başlıca gelir kaynağı konumuna gelmiştir. Mısır ekonomisinde devrim yaratacak gelişme, endüstriyel getirisi oldukça yüksek olan uzun lifli bir pamuk çeşidi üretiminin başarıyla gerçekleştirilmesi olacaktır. 1817 yılında Paşa'nın hizmetine giren Fransız Tekstil Mühendisi Louis Alexis Jumel, Paşa'nın yakınlarından Maho Bey'in bahçesinde Hindistan'dan getirilen bu yeni pamuk türünü görmüş ve ıslah için çalışmaya başlatmıştır. Jumel'in çalışmaları Paşa'nın dikkatini çekmiş ve kendisine 125.000 kuruşluk maddi bir destekte bulunmuştur. "Jumel" ya da "Maho" pamuğu olarak adlandırılan bu yeni türün 1821 hasadı oldukça verimli bir düzeye gelmiştir.^[40]

Aynı yıl İskenderiyede bir İngiliz tüccarı olan Samuel Briggs, yeni pamuk türünü İngiltere'ye götürmüş ve Lancashire piyasasına tanıtmıştır.^[41] Bununla birlikte Messrs ve Violier&Graban adlı şirketler de Mısır pamuğunu, Fransa ve İtalya

[37] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, pp. 112.

[38] Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, pp. 61.

[39] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, pp. 114-115.

[40] Edwin De Leon, *The Khedive's or the Old House of Bondage Under New Masters*, Sampson Low, Marston, Searle&Rivington, London 1877, pp. 206-207.

[41] Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, p. 62.

gibi büyük pazarlara ihraç etmeye başlamıştır.^[42] Amerikan pamuğuna göre daha ucuz ve aynı kalitede görülen Mısır pamuğuna Avrupa'da duyulan ilgi bir anda artmıştır. Dolayısıyla Avrupa tekstil endüstrisinde artan talep, pamuk ekim alanlarının genişlemesine, ticaretin büyümesine ve Mehmed Ali Paşa'nın gelirlerinin muazzam düzeyde artmasına neden olmuştur. 1824 yılında yaklaşık 50.000 feddan olan ekim sahası, 1836'da 320.000 feddana ulaşmıştır.^[43] Kuşkusuz bu duruma, ihracattan elde edilen gelirleri düzenli bir şekilde arttırma isteğinin yanı sıra Suriye ile birlikte Anadolu'nun güney kısımlarının ele geçirilmesinin ve toprakların tarıma açılmasının büyük bir katkısı olmuştur.^[44]

Yıl	İhracat (Kantar)	Yıl	İhracat (Kantar)
1821	99	1836	243.230
1822	35.108	1837	315.470
1823	159.466	1838	238.833
1824	228.078	1839	134.097
1825	218.312	1840	159.301
1826	216.181	1841	193.507
1827	159.642	1842	211.030
1828	59.225	1843	261.064
1829	104.920	1844	153.363
1830	213.585	1845	344.955
1831	186.675	1846	202.040
1832	136.127	1847	257.492
1833	56.067	1848	119.965
1834	146.892	1849	119.965
1835	213.604		

Tablo 2. Pamuk İhracatı, 1821-1849^[45]

[42] Samuel Briggs, 35.000 balya pamuk İngiltere'ye götürürken, Violier&Graban şirketi Fransa ve İtalya'ya 15.000 balya pamuk sevk etmiştir. *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, p. 142.

[43] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, p. 143.

[44] Adana ve çevresinde önemli düzeyde ziraat yapılmaktaydı. İbrahim Paşa'nın kontrolünde dört bin keşikten fazla hayvan ve çift aleti bulunmaktaydı. Ticareti tekelleştirmek amacıyla Mısır kumpanyasına bağlı iki bin kese sermayeli bir kumpanya da kurulmuştu. İbrahim Paşa tarım ve ticareti elinde tutarak, Adana ve çevresinden on dört bin kesenin üzerinde bir gelir elde etmekteydi. Murat Keha, "Mehmed Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Lahiya", *Doğu Esintileri*, 7, Temmuz 2017, ss. 104-105.

[45] Rossi, *Muhammed Ali's Egypt...*, p. 140.

Mısır ekonomisinin en temel gelir kaynağı konumuna gelen pamuk, 1821 yılında ancak 99 kantar^[46] ihrac edilmiştir. Yukarıda değinildiği üzere Avrupa tekstil sektörünün yoğun ilgisi, her geçen yıl pamuk ihracatında büyük artış yaşanmasını sağlamıştır. Paşa, 1824 yılında Mora isyanına iştirak ettiği dönemde ciddi ölçüde ihtiyaç duyduğu gelirlerin önemli bir kısmını pamuk ihracatı ile karşılamıştır. Aynı yıl pamuk ihracatı, 228.078 kantara kadar çıkmıştır. 1830'lu yıllarda payitaht ile girdiği savaş döneminde pamuk üretimi ve ihracatında inişli-çıkışlı bir dönem yaşanmışsa da önemli bir gelir kaynağı olmaya devam etmiştir. 1840'larda ise barış döneminin ardından Paşa, ailesine ve bürokratik yakın çevresine kurduğu büyük çiftlikler ile enerjisini pamuk üretimi üzerine yoğunlaştırmıştır.

Pamuğun temel taşıını oluşturduğu ihracat ekonomisi, diğer tarım ürünlerinin de üretiminin artmasına ve ihrac edilmesine yol açmıştır. Sulanabilir ve ekilebilir arazinin genişlemesine paralel olarak buğday, pirinç, arpa, mercimek, nohut, mısır ve benzeri hububat ürünlerinin yanı sıra keten, keten tohumu, kenevir, çivit, afyon gibi diğer ürünlerin hasatında da büyük bir artış gözlenmiş ve bu ürünler ihracatın ana kalemleri arasına girmiştir. Bununla birlikte aspir, şeker, safran, susam, fasulye, marul, bal ve balmumu, bitkisel yağlar ve ipek de Avrupa başta olmak üzere birçok ülkeye satışı gerçekleştirilmiştir.^[47] İhracat ürünleri içerisinde ipek ve ipek böcekçiliği, pamuk üretiminden sonra Paşa'nın itina gösterdiği alanlardan birini oluşturmuştur. 1816 yılından itibaren ipek üretimi için ilk denemeler başlamıştır. Suriye ve Filistin'den ipekböceği yetiştiriciliği konusunda uzmanlar getirilmiştir. İlk denemelerin yarı çöl konumundaki Ra's el-Wadi'de yapılması için yaklaşık 1.500.000 dut ağacı dikilmiştir. Daha sonra eyalet genelinde 3 ile 4 milyon arası daha dut ağacı ekimi yapılmıştır. 1835 yılında özellikle Suriye'den gelen ham ipeğin üzerindeki tekeli kaldırması için artan baskılar nedeniyle Paşa, ipek tekeline vazgeçmek zorunda kalmış, Mısır'daki ipek dokuma faaliyetlerine son vermiştir.^[48]

[46] Mısır'da emtiaya bağlı olarak değişen kantar ölçüsü, Mehmed Ali Paşa döneminde 100'den 150 rıtlaya çıkarıldı. 1829 yılında pamuk kantarı resmi olarak 125 rıtlaya sabitlendi ancak 1835'te 100 rıtlaya indirildi. Bir rıtlı, 3.884 gramlık bir dirheme eşitti. Dolayısıyla Paşa döneminde bir kantarın ölçüsü, 388,4 kilogram ile 582,6 kilogram arasında değişiklik göstermiştir. Cuno, *The Pasha's Peasants...*, p. 208.

[47] A. B. Clot Bey, *Aperçu General Sur L'egypte, I-II*, Brukselles 1840, pp. 274-287; William Holt Yates, *The Modern History and Condition Egypt*, I, Smith, Elder And Co., London 1843, p. 465.; Bu dönemde Avrupa ile gelişen ticarete bağlı olarak, ithalatta da önemli oranda artış yaşanmaktaydı. Başlıca ithal malları arasında Avusturya'dan kereste, bakır, demir, mamul pamuk, kumaş, cam ve hırdavat; İtalya'dan işlenmiş pamuklar, ipek ve yünlü ürünler, demir ve hasır örgü; İngiltere'den demir, çatal-bıçak takımı, kömür, işlenmiş pamuk ve askeri malzeme; Fransa'dan ise kumaş, ipek ürünler, şeker, kurşun ve şarap bulunmaktaydı. 1830'lu yılların başında Mısır'ın ithalata, 1.568.000 sterline ulaşmıştı. C. Rochfort Scott, *Rambles in Egypt and Candia*, II., Henry Colburn Publisher, London 1837, pp. 167-168.

[48] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, pp. 165-166.

Ürün	1816	1829	1836	1843	1844
Buğday	134.000	150.000	19.426	446.598	287.502
Fasulye	230.000	160.000	14.724	397.945	430.489
Mercimek	26.000	40.000	-----	8.645	5.538
Arpa	10.000	80.000	24.957	16.988	57.051
Nohut	20.000	----	-----	9.973	8.385
Bakla	12.000	20.000	-----	11.221	22.053
Çemen Otu	15.000	----	-----	-----	-----

Tablo 3. 1816-1844 Yılları Arasında İhraç Edilen Bazı Gıda Maddelerinin Miktarı (Ardab)^[49]

1.3. Sanayi Alanında Tekelleşme

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Mısır'da mevcut az sayıdaki sanayi kurumları, örgütlenmenin ilk aşamasındadır. Her kasabadaki üretim merkezleri, bir veya daha fazla usta veya şeyh tarafından kontrol edilen bir dernek veya lonca şeklinde örgütlenmiştir. Başlıca endüstriyel ürünler yün, pamuk, ipek ve keten gibi tekstil ürünleridir. Diğer endüstriler un değirmenciliği, yağ presleme, safran ve çivit üretimi, çömlek, güherçile ve aynı zamanda şehirlerdeki çeşitli sanat ve zanaatlardan ibarettir.^[50] Ayrıca işgal sırasında Fransızların kurduğu un, bira, şapka, baruthane ve silah fabrikaları da mevcuttur.^[51] Vehhabi seferi nedeniyle ticaretteki düşüşü telafi etmek ve gelirlerini arttırma yollarını arayan Mehmed Ali Paşa, 1814 yılında İsveç Başkonsolosu Joseph Bokty, bir kısım tüccar ve ticari konsolos ile yaptığı görüşmede kendisine sunulan, Mısır'da üretilen hammaddelerin ülkedeki ucuz işgücü ile birleştirilerek üretilen sanayi ürünlerinin rekabetçi fiyatlar ile dünya pazarında talep görebileceği fikrini benimsemiş ve bu doğrultuda hareket etmeye karar vermiştir.^[52] 1816 yılında tarımda uyguladığı tekelleşmeyi sanayi alanına da genişletmiştir. Zanaatkarlar, üretim için gerekli olan hammaddeyi yönetimden almak ve yönetimin belirlediği fiyattan satmak zorunda bırakılmıştır. Ayrıca yönetime teslim edilecek ürünlere hükümet damgası basılması zorunluluğu getirilmiştir. Damgalanmamış ürünlere el konulmuştur. Böylece Paşa, üretimi kontrol altında tutmayı başardığı gibi üreticiden oldukça düşük fiyatla aldığı ürünleri, yüksek kâr oranıyla ihraç ederek, önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur.^[53]

[49] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, p.157.

[50] Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, p. 67.

[51] Naiem A. Sherbiny ve Omaima M. Hatem, *State and Entrepreneurs in Egypt Economic Development since 1805*, Palgrave Macmillan, New York 2015, p. 35.

[52] Derek James Overton, *Some Aspects of Induced Development in Egypt under Muhammad Ali Pasha And Khediv Ismail*, Master Thesis, University of British Columbia, 1971, p. 78.

[53] Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, p. 68.

1817'de modern sanayileşmenin ilk adımları atılmıştır. Kordofan ve Bulak'ta Maltadan gelen uzmanlar ve işçilerin çalıştığı, "Malta" fabrikası olarak bilinen modern makineler ile donatılmış iki adet tekstil fabrikası açılmıştır. Yine Bulak'ta iki adet boyama fabrikası inşa edilmiştir. Kalifiye işçiye duyulan ihtiyaç, özellikle Cenova, Leghorn ve Marsilyadan gelen erkek ve kadın işçiler ile giderilmeye çalışılmıştır.^[54] Jumel'in yeni pamuk türünü yetiştirmede başarılı olması ile birlikte tekstil endüstrisinde önemli bir atılım gerçekleşmiştir. Eyaletin birçok bölgesinde dokuma, iplik eğirme, bez, boya fabrikaları ve değirmenler faaliyete geçmiştir.^[55] 1837 yılına gelindiğinde Aşağı ve Yukarı Mısır'da 29 adet tekstil fabrikası bulunmaktadır.^[56]

Tekstil endüstrisi, askeri reformlar sonucunda gün geçtikçe büyüyen ordunun ihtiyaçlarını da önemli ölçüde karşılamaktadır. Askeri üniformalar, pamuk ve kumaş fabrikalarında üretilmiş ve dışa bağımlılık azaltılmıştır. Aynı zamanda Müslüman dünyası için önemli olan fes üretiminde de büyük bir başarı elde edilmiştir. 1824 yılında Tunus'tan zanaatkarlar getirilmiş ve aynı yıl kurulan fabrikada üretime geçilmiştir. Kısa bir süre sonra yerel fes pazarı ele geçirildiği gibi Anadolu piyasasında da Mısır fesi oldukça talep görmüştür.^[57]

Mehmed Ali Paşa, tekstil sektörü dışında birçok geri kalmış endüstriyel alana da önemli yatırımlarda bulunmuştur. Şeker üretimi için rafineri açmış, pirinç temizleme ve parlatma fabrikaları kurdu muştur. Birçok kasabada çivit, yağ presleme, deri tabaklama işletmeleri açılmış, Kahire'de bir kâğıt fabrikası faaliyete başlamıştır. Ordu ve donanmanın ihtiyacını karşılamak amacıyla katran fabrikası inşa edilmiştir.^[58] Bununla birlikte 1822'de İskenderiye'de ve tersanede, 1836'da Mahmudiye kanalında Avrupa teknikleri ile üretim yapan üç adet cam fabrikası kurulmuştur.^[59]

Paşa'nın askeri modernleşme ve genişleme politikaları, Mısır'da ağır sanayi endüstrisinin gelişmesinde en büyük etkenlerden birini oluşturmuştur. Ordusunu ve donanmasını modern silahlar ile donatmak ve bunu gerçekleştirirken de dışa bağımlılığı olabildiğince azaltmak istemiş ve bu amaçla silah fabrikaları, dökümha-

[54] 1818 yılında 4.000 Mısırlının yeni kurulan fabrikalarda çalıştırılma kararı alınmıştır. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I. B. Tauris, New York 2009, p. 70.

[55] Fabrikaların kuruldukları yerler ve isimleri için, bkz. Ömer Tousun, *El-Sana'i ve'l-Medarisü'l-Harbiyye Fi Ahd-i Muhammad Ali Başa*, Hindawi, Kahire 2015, ss. 8-16.

[56] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, p. 69.

[57] John Dunn, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry", *The Journal of Military History, Society for Military History*, 61/2, April 1997, p. 237.

[58] Mohammad A. Chaichian, "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt, 1800-1970", *International Journal of Middle East Studies*, 20/1 (Feb. 1988), Cambridge University Press, England 1988, p. 27.

[59] Jean Batou, "L'Égypte de Muhammad-'Ali. Pouvoir Politique et Développement Economique, 1805-1848", *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 46 année, No. 2, 1991, p. 406.

neler ve tersaneler inşa ettirmiştir. 1815-1816 arasında Kahire Kalesi'nde oluşturulan büyük bir cephanelik, ayda 1.600 tüfek, kılıç ve mühimmat üretebilmektedir.^[60] Kahire'nin dışında el-Ravda adasında kurduğu diğer bir askeri tesis de en önemli silah üretim merkezlerinden biridir. Askeri bir disiplin ile çalıştırılan işçiler, silah arabaları, topçu vagonları, top mermisi ve tüfek üretmektedir.^[61] Aynı bölgede Fransız Martel yönetiminde ve eyaletin farklı bölgelerinde birçok barut fabrikası açılmıştır.^[62] Bunun yanı sıra ordunun ve donanmanın tamirat ve yedek parça ihtiyacının ortaya çıkması, büyük dökümhanelerin inşa edilmesine neden olmuştur. 1820 yılında İngiliz Galloway tarafından eyaletin en önemli sanayi tesislerinden biri olan Bulak Dökümhanesi faaliyete geçirilmiştir. Tekstil endüstrisinde kullanılmak üzere eğirme makineleri ve dokuma tezgâhlarının yapımının da gerçekleştirildiği dökümhanede, ayda 625 tüfek üretilmektedir. Dökümhane, ihtiyaç duyulduğu takdirde üretim artırılarak ayda 3.000 adet tüfek imal edebilecek bir kapasiteye sahiptir.^[63] Askeri sanayinin en önemli kuruluşlarından biri de İskenderiye Limanı'nda inşa edilen tersanedir. 1827 yılında yaşanan Navarin baskınında Mısır donanmasının ağır zayıflık vermesi nedeniyle 1831 yılında başlatılan Suriye Seferi'nde Paşa, güçlü bir donanmaya gereksinim duymuştur. Gerek gemi tedarikinde dışa bağımlılığı azaltmak gerekse Suriye topraklarındaki ordusunun iase ve güvenlik ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla 1832 yılında Fransız Gemi Mühendisi M. de Cerisy'e, İskenderiye tersanesini inşa ettirmiştir.^[64]

Paşa'nın tarım, ticaret ve sanayi alanında uyguladığı tekel ekonomisi, 1820'li ve 1830'lu yıllarda Mısır'ın ekonomik gelirlerini önemli ölçüde arttırmıştır. Yetiştirilen ve imal edilen tarım ve sanayi ürünleri, ithalat vergisinin arttırılması ile birlikte kısa sürede iç piyasanın hâkimi konumuna gelmiştir. Ayrıca zenginleşmenin getirdiği güç, Mora Harekâtı ile Suriye ve ardından Anadolu içlerine kadar devam eden seferler sırasında oluşan maliyetin karşılanmasını da sağlamıştır. Ancak 1830'lu yılların sonlarına kadar başarılı bir şekilde uygulanan bu iktisadi politika, 1838 yılında Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi ile uygulanabilir bir sistem olmaktan çıkarılmıştır.

[60] Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, p. 71.

[61] Rossi, *Muhammed Ali's Egypt...*, p. 104.

[62] Tousun, *El-Sana'î ve'l-Medarisü'l-Harbiyye...*, p. 29.

[63] Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, p. 70.

[64] Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali...*, s. 117.

Yıl	Gelir-Kuruş	Yıl	Gelir-Kuruş
1805	5.000.000	1829-30	246.897.000
1812	23.000.000	1833	253.000.000
1817-18	150.413.000	1834-35	311.410.000
1822	188.500.000	1835-36	306.430.000
1825	200.000.000	1838	259.119.000
1826	200.000.000	1842	292.663.000
1827	250.000.000	1845-46	289.005.000
1829	255.864.000	1846-47	300.202.000

Tablo 4: 1805-1847 Yılları Arasında Mehmed Ali Paşa'nın Gelir Miktarı ^[65]

Paşa'nın Suriye ve Anadolu seferleri, özellikle İngiltere'nin Hindistan ve Doğu Akdeniz ticaretini tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Ortadoğu'da Paşa gibi güçlü bir aktörün çıkarlarını zedeleyeceğini düşünen İngiltere, Mısır ordusunu destekleyen ekonominin zayıflatılması gerektiğine karar vermiştir. Balta Limanı Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte İngiliz tüccarlarına Osmanlı egemenliğinin herhangi bir kısmına girme, yerlilerin toprak ve sanayi ürünlerini satın alma hakkı verilmiştir. Böylece çiftçiler ve üreticilerin mamullerini hükümetten başka hiç kimseye satamadığı Mısır da İngiliz tüccarlarına açılmıştır. Antlaşmanın ilgili maddesiyle Mehmed Ali Paşa'ya büyük bir kâr ve güç vermiş olduğu düşünülen tekel sistemini kırmak tasarlanmıştır. Antlaşmanın uygulanması, kaçınılmaz olarak tekel sistemi ve onunla birlikte sanayi sisteminin çöküşünü hızlandıracaktır.[66] Paşa, birkaç yıl boyunca antlaşmanın Mısır'da uygulanmasına karşı koymaya çalışmıştır. Bu esnada İstanbul'a karşı giriştiği bağımsızlık mücadelesi, sanayi ve tarımsal üretimin

[65] Rossi, *Muhammed Ali's Egypt...*, p. 173.; Cuno, *The Pasha's Peasants...*, p. 118.

[66] Issawi, *The Economic History...*, p.19.; İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ticaret antlaşması müzakereleri devam ettiği bir sırada İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul Elçisi Ponsonby'ye 6 Şubat 1838 tarihli bir talimatname gönderilmişti. İngiliz Hükümeti, bu talimatnameyle Ponsonby'den Osmanlı Devleti'ni anlaşmaya ikna etmesi için tekel sistemi kaldırıldığı takdirde Mehmed Ali Paşa'nın gücünün kırılacağı önerisini ileri sürmesini istemişti. Osmanlı Devleti bu öneriyi kabul ederse antlaşma hükümleri Mısır'da da tatbik edileceğinden, Mehmed Ali Paşa ordusunun ve donanmasının en büyük ekonomik dayanağını oluşturan tekel sisteminden mahrum bırakılacaktı. Böylece Mısır ordusu ve donanması zamanla ekonomik gücünü kaybedeceği için tehlike arz etmekten uzaklaşacaktı. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2013, ss. 128-130.; Müzakereler sonucunda Osmanlı Devleti ve İngiltere, antlaşma hükümleri üzerinde mutabakata vardı ve taraflar arasında 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda Osmanlı-İngiliz Ticaret Muâhedeşi imzalandı. Balta Limanı Ticaret Antlaşması ismiyle de bilinen bu antlaşmada Osmanlı coğrafyasında uygulanan tekel sisteminin sona erdirilmesi kararlaştırıldı. Antlaşmanın altıncı maddesine Mehmed Ali Paşa'nın gücünü kırmaya verilen önemi göstermek amacıyla da özellikle Mısır ile ilgili bir hüküm eklendi. Antlaşma maddelerinin bütün Osmanlı topraklarında geçerli olacağı vilayetlerin isimleri verilmeden hüküm altına alınmışken, Mısır vilayeti özellikle zikredilmiş ve ilgili maddeye eklenmişti. Bkz. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)*, ss. 138-140.

düşmesine neden olmuş, fabrikalar zarar etmeye başlamış ve büyük bir kısmı kapatılmıştır. Birçok fabrika ve tarım işçisi, orduda silahaltına alınmıştır. Paşa, mevcut olumsuz mali duruma uzun yıllardır yüzde 3 oranında belirlediği ithalat vergisini, 1841 yılında yüzde 5'e çıkararak cevap vermeye ve zenginliğini korumaya çalışmıştır. Ancak artan uluslararası baskılar 1842'de antlaşma maddelerinin Mısır'da uygulanmasını kabul etmek zorunda bırakmıştır. Sonunda tekel sistemi sona erdirilmiş ve Mısır ekonomisi gelişmiş ülkelerin açık pazarı haline gelmiştir.[67] Her ne kadar tekeller sona erdirilmiş olsa da Paşa, benzer bir sistemi uygulamaya koyarak kendisinin ve hanedanın zenginliğini ve ticari gücünü korumayı başarmıştır. Özellikle 1838 yılından sonra ailesi, askeri komutanlar ve bürokratlar tarafından özel mülkiyet kapsamında çiftlikler kurulmuştur. Pamuk ve pirinç gibi ticari getirisi yüksek ürünlerin yetiştirildiği ve yaklaşık 335.000 feddanlık bir araziye sahip çiftlikler sayesinde, ekonomik gücü elinde tutmaya devam etmiştir.[68]

SONUÇ

Mehmed Ali Paşa, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tarihini şekillendiren önemli şahsiyetlerden biridir. 1801 yılında Arnavut askerlerin komutan yardımcısı olarak ayak bastığı Mısır'da kısa süre içerisinde siyasi entrikalarla valilik makamını ele geçirmeyi başarmıştır. III. Selim'in Mısır valiliğini tevcih etmesinin ardından yerelde oldukça nüfuz sahibi Memluk beylerini ve ulemayı saf dışı bırakmış ve devletin içinde bulunduğu siyasi durumdan da faydalanarak hükümlerini tesis etmiştir. Valiliği boyunca devamlı surette sadaretle bir çekişme içerisinde olan Paşa, iktidarda kalmanın ancak idari, siyasi, ekonomik ve askeri alanda güçlü bir yapıya sahip olmaktan geçtiğini kavramış ve bu anlamda uyguladığı reformlarla Mısır'da tamamen kendi düşüncesine uygun bir yapı inşa etmiştir.

Mehmed Ali Paşa üzerine yapılan çoğu araştırmada genellikle sadaretle arasında vuku bulan sorunlar nedeniyle ortaya çıkan isyan dönemi incelemeye tabi tutulmuştur. Bununla birlikte Mısır'da uyguladığı idari, askeri ve eğitim alanında reformlar da diğer araştırma konularının başında gelmiştir. Paşa'nın siyasi ve askeri gücünün en temel dayanağı olan ekonomik reformlar ve gelişmeler kısmen geri

[67] Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, pp. 187-189.; Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da uyguladığı tekel sistemine son vermesindeki en önemli nedenlerden biri payitahta karşı giriştiği mücadeleden vazgeçmek zorunda bırakılmasıydı. Yaklaşık 10 yıl boyunca asi konumda olan Paşa, sonunda İngiltere, Fransa ve Rusya gibi güçlü devletlerin Mısır sorununa müdahil olmalarıyla birlikte İstanbul ile anlaşmak zorunda kalmıştı. Sultan Abdülmecid'in 13 Şubat ve 23 Mayıs 1841 tarihlerinde ilan ettiği Mısır vilayeti imtiyaz fermanlarında Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle imzaladığı ve imzalayacağı antlaşmaların Mısır'da da tatbik edileceği kesin bir şekilde hükme bağlanmıştı. Bkz. *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri...*, ss. 126-131.

[68] Cuno, *The Pasha's Peasants...*, p. 161.; Ramiz Paşazade İzzet Bey, 1840 yılında Mısır'ın siyasi ve ekonomik durumu ile ilgili kaleme aldığı ve Sultan Abdülmecid'e sunduğu layihasında Paşa, ailesi ve yakınlarının 400.000 feddandan fazla çiftlik araziye sahip olduğunu belirtmiştir. Keha, *"Mehmed Ali Paşa İsyanı Sıra-sında Mısır'ın Ekonomik Durumuyla İlgili ..."*, s. 118.

planda kalmıştır. Tarım, ticaret ve sanayide uyguladığı tekel sistemi sonucunda Mısır'ı tamamen kontrolü altına alan Paşa, gün geçtikçe zenginleşmesiyle birlikte modern eğitilmiş bir kara ordusuna ve donanmaya sahip olabilmıştır. Vehhabi, Sudan ve Mora seferlerini ekonomik açıdan başarılı bir şekilde destekleyebilmiş ve Osmanlı Devleti'ni güçsüz hissettiği anda isyan etmeye cesaret edebilmiştir. Çalışmamızda Mısır'da uygulanan toprak reformu, vergilendirme sistemi, tarım ürünleri çeşitliliğinin ve üretiminin artırılması, ihracat ve ithalat ile sanayileşme faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek Mehmed Ali Paşa'nın sahip olduğu askeri ve siyasi gücün temel dayanak noktası olan tekel sisteminin önemi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Mehmed Ali Paşa'nın bölgesel siyasi ve askeri güç merkezi konumuna gelmesinin ardında otoriter bir ekonomik yapının bulunduğu anlaşılmaktadır. Paşa, Mısır'da ayrıcalıklı bir sınıf olan Memlukler, ulama ve mültezimlerin imtiyazlarını ortadan kaldırmış ve yeni bir vergilendirme sistemine tabi tutmuştur. Uzun yıllardır uygulanan iltizam sistemine son vermiş, kadastro faaliyetleriyle Mısır'daki tüm toprakları kayıt altına almıştır. Böylece imtiyazlı sınıfın elinde bulunan ve ekilmeyen arazileri tespit ederek vergilendirilmesini sağlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda Yukarı Mısır ve Kahire civarındaki yaklaşık 600.000 feddanlık vakıf arazisi kayıt altına alınmış ve vergiye tabi tutulmuştur. 1824 yılında 3.000.000 feddan olarak tahmine edilen ekilebilir arazi miktarı, yeni ekonomik faaliyetlerle birlikte 1835'te 3,5 milyon feddana ulaşmıştır. Ekilebilir arazinin tespit edilip sisteme dâhil edilmesi ile birlikte toprak vergisinde oldukça önemli bir artış gözlenmiştir. 1801 yılında 6.855.700 kuruş olan Mısır toprak vergisi, Mehmed Ali Paşa'nın uyguladığı otoriter sistem sayesinde 1821 yılında 66.000.000 kuruş civarına ulaşmış, 1830'ların ortasından itibaren ise 100.000.000 kuruşu geçmiştir.

Tarımsal üretim üzerinde artan denetim, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki iktisadi yapıyı tamamen kontrol altına almasını sağlayan tekel sistemini ortaya çıkarmıştır. Özellikle Avrupa'da Mısır'ın hububat ürünlerine duyulan ihtiyacın ortaya çıkması ile birlikte artan ticari faaliyetler, gelirlerin büyük oranda artmasına neden olmuştur. İthalat ve ihracatı tamamen kontrol altına alan paşanın zenginleşmesinin temel kaynağı, yeni bir pamuk türü olan ve Jumel ya da Maho adıyla adlandırılan pamuğun ihracatın lokomotifine haline gelmesidir. Bu pamuk türünün Avrupa pazarında yoğun talep görmesi, birçok tekstil fabrikasının ve çeşitli sanayi dallarının da ivmelenmesine yol açmıştır. Artan ticari faaliyetler sonucunda Paşa, muazzam bir servete kavuşmuştur. Valiliğinin ilk yılında 5.000.000 kuruş olan Mısır'ın geliri 1822'de 188.500.00 kuruşa ulaşmış, 1830'ların ortalarında 300.000.000 seviyesini aşmıştır.

Tekel sisteminin getirdiği bu iktisadi zenginlik, Mehmed Ali Paşa'nın bölgesel bir güç odağı konumuna gelmesini sağlayan modern eğitim almış Mısır ordusu ve donanmasının ekonomik desteğinin temel dayanak noktasını oluşturmuştur. Ancak II. Mahmud'a karşı giriştiği mücadele Mısır sorununun uluslararası kamuoyunun en önemli gündem maddesi haline gelmesine neden olmuştur. Özellikle Meh-

med Ali Paşa gibi güçlü bir figürün bölgesel çıkarlarına ulaşma konusunda büyük bir engel teşkil edeceğini düşünen İngiltere'nin Osmanlı devlet merkezi ile işbirliği yapması, Paşa'nın tekel sistemini sürdürebilmesi açısından önemli bir dönüm noktası oluşmuştur. 1838 yılında İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nda Paşa'nın büyük bir güce erişmiş olan askeri kuvvetini zayıflatmak amacıyla tekel sisteminin kaldırılmasına karar verilmiştir. Bu karar derhal uygulamaya konulamamış olsa da Mısır sorununun çözüme kavuşturulmasının ardından, 1841 tarihli Mısır Vilayeti İmtiyaz Fermanı'ndan yer alan ilgili maddeler ile kesin hüküm verilmiştir. Bununla birlikte Paşa, 1842 yılına kadar tekel sistemini kaldırmak hususunda aceleci davranmamıştır. Ancak uluslararası devletlerin baskılarına daha fazla dayanamamış ve iktisadi zenginliğinin temelini oluşturan tekel sisteminden vazgeçmek zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

- 15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri, Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihinin Önemli Belgeleri, (Haz. Süleyman Kızıltoprak), TTK, Ankara 2015.
- AĞIRAKÇA, Muhammed Hamidullah, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri (19. Yüzyıl Örneği)*, Akdem Yayınları, İstanbul 2013.
- AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars 1700-1870 An Empire Besieged*, Routledge, London and New York 2007.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Mehmet Ali Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1957, ss. 566-579.
- , *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945.
- BATOU, Jean, "L'Égypte de Muhammad Ali. Pouvoir Politique et Développement Economique, 1805-1848", *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 46. année, No. 2, 1991, pp. 401-428.
- CAMERON, D. A., *Egypt in the Nineteenth Century on Mehemet Ali and His Successors Until the British Occupation in 1882*, Smith, Elder & Co., London 1898.
- CARGILL, William, *Mehemet Ali, Lord Palmerston, Russia and France*, John Reid and Co., Newcastle 1840.
- CHAİCHIAN, Mohammad A., "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt, 1800-1970", *International Journal of Middle East Studies*, 20/1 (Feb. 1988), Cambridge University Press, England 1988, pp. 23-43.
- CLOT BEY, A. B., *Aperçu General Sur L'égypte*, II, Brukselles 1840.
- CROUCHLEY, A. E., *The Economic Development of Modern Egypt*, Longmans, Green and Co., Great Britain 1938.
- CUNO, Kenneth M., "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, 12/3 (November 1980), pp. 245-275.
- , *The Pasha's Peasants, Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- ÇETİN, Atilla, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği, Osmanlı Belgelerine Göre*, Fatih Ofset, İstanbul 1998.
- DE LEON, Edwin, *The Khedive's or the Old House of Bondage under New Masters*, Sampson Low, Marston, Searle&Rivington, London 1877.
- DUNN, John, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry", *The Journal of Military History*, Society for Military History, 61/2, April 1997, pp. 231-254.
- FAHMY, Khaled, "The era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt, 2, Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, M. W. Daly (eds.), Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 139-179.
- , *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- , *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (Çev. Deniz Zarakolu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 83.

- HANNA, Nelly, *Money, Land and Trade an Economic History of the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, New York 2002.
- ISSAWI, Charles, *The Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York 1982.
- KALEK, Cengiz, "Feddan", *TDVİA*, 12, İstanbul 1995, ss. 293-294.
- KARATAŞ, Mehmet, "Mehmed Ali Paşa ve Mısır Meselesi", *Ekev Akademi Dergisi*, 22, Kış 2005, ss. 265-282.
- KEHA, Murat, "Mehmed Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Lahiya", *Doğu Esintileri*, 7, Temmuz 2017, ss. 95-122.
- KOÇAOĞLU, Mehmet, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s 6, Ankara 1995, ss. 195-210.
- KUTLUOĞLU, Muhammed Hanefi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa", *TDVİA*, 25, İstanbul 2002, ss. 62-65.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2013.
- LOWRY, Heath W., ve İsmail Erünsal, *Aslına Dönüş Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler*, (Çev. Kıvanç Tanrıyar), Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- MARSOT, Afaf Lütfi Al-Sayyid, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- , *Mısır Tarihi Araçların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- MIKHAİL, Alan, *Osmanlı Açacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, TTK, Ankara 1980.
- OVERTON, Derek James, *Some Aspects of Induced Development in Egypt under Muhammad Ali Pasha And Khediv İsmail*, (Master Thesis), University of British Columbia, 1971.
- OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I. B. Tauris, New York 2009.
- ÖZER, Sevda Özkaya, "19. Yüzyılda Mısır'da Uygulanan İktisat Politikaları ve Mısır Maliyesinin İflasa Sürüklenişi", İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2 (Elâziğ, 24-25 Haziran 2010), Mustafa Öztürk (ed.), Ahmet Akşin, Elâziğ 2013, ss. 911-926.
- ÖZKOÇ, Özge, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- RAGİP RAİF, RAUF AHMED, *Bab-ı Ali Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi*, (Haz. Mustafa Öztürk ve Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 22, Elâziğ 2011.
- RİVLİN, Helen Anne B., *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge 1961.
- ROSSİ, Allan E., *Mohammed Ali's Egypt: A Case Study of Peripheral Industrialization*, (Master Thesis), Montreal University, Canada 1978.
- SCOTT, C. Rochfort, *Rambles in Egypt and Candia*, II, Henry Colburn Publisher, London 1837.
- SHERBİNY, Naiem A and Omaima M. Hatem, *State and Entrepreneurs in Egypt Economic Development since 1805*, Palgrave Macmillan, New York 2015.
- SİNOUE, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- SOLİMAN, Ali A. and M. Mabrouk Kotb, "Egypt's Finances and Foreign Campaigns, 1810-1840", *Global Dimensions of African Economic History*, 18-19 October 2019, Barcelona University, Barcelona 2019, pp.1-13.
- ŞİMŞEK, Kamuran, "Mehmet Ali Paşa ve Vehhâbîler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXI/42, (2021-Bahar), ss. 19-46.
- TOUSUN, Ömer, *El-Sana'i ve'l-Medarisü'l-Harbiyye Fi Ahd-i Muhammad Ali Başa*, Hindawi, Kahire 2015.
- TUGAY, Emine Fuat, *Bir Aile Üç Asır*, (Çev. Şeniz Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- WEIGALL, Arthur E. P. Brome, *A History of Events in Egypt from 1798 to 1914*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1915.
- YATES, William Holt, *The Modern History and Condition Egypt*, I, Smith, Elder And Co., Londra 1843.